

**И. АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ
К. КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.24.699 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазмасы укугунда

УДК: 81:395(575.2)(043)

ЯНКЫН НАТАЛЬЯ ВИКТОРОВНА

**ОРУС ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ КЕПТИК ЭТИКЕТТИН
ЛИНГВОМАДАНИЯТ ТААНУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил
илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2025

Изилдөө Кыргыз улуттук университетинин Жусуп Баласагын атындагы орус жана славян филологиясы факультетинин орус тили теориясы жана практикасы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи:

Дербишева Замира Касымбековна

Филология илимдеринин доктору, профессор, Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин Дүйнөлүк цивилизациялар жана тилдер институтунун илим боюнча директорунун орун басары

Расмий оппоненттер:

Жетектеген уюм:

Диссертациялык иш 2025-жылдын саат И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.699 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, И.

Раззаков көч., 51А. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/102-pct-peh-h5a>

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., И. Раззаков көч., 51А) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов просп., 27) китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан (www.arabaev.kg) таанышууга болот.

Автореферат 202 - жылдын ____ таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,

филология илимдеринин кандидаты, доцент Джаркинбаева Н. Б.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Бул диссертациялык иш орус жана түрк тилдериндеги кептик этикетти лингвомаданий жана коммуникативдик-прагматикалык жактан изилдөөгө арналган. Изилдөөнүн актуалдуулугу тилдик системаларды салыштыруучу изилдөөнү улуттук-маданий өзгөчөлүктөргө негиздөөгө жана алардын өзгөчөлүктөрүн маданияттын түрү, коммуникативдик жүрүм-турумдун өзгөчөлүктөрү, маданий баалуулуктар жана этностун коммуникативдик аң-сезими аркылуу түшүндүрүүгө болгон муктаждык менен шартталган. Этикеттик туюнтмаларды изилдөө өз актуалдуулугун жоготпойт, анткени аларда элдин маданий-тарыхый өнүгүүсү, анын салттары жана адаттары, руханий баалуулуктары, дүйнөнү таанымы, улуттук мүнөзү чагылдырылган. Башка элдин кептик этикетин, коммуникативдик жүрүм-туруму жана адеп-ахлактык баалуулуктарынын өзгөчөлүктөрүн толук кандуу билбей туруп, ал элдин өкүлдөрүнүн кыймыл-аракеттери жана жүрүм-турумун чечмелөөдө жаңылыштыктар келип чыгаары анык. Түрк тилиндеги этикеттик кеп актыларында жалпысынан каалоо-тилек көп кездешкедиктен, талдоо үчүн этикеттик фразалардын ичинен каалоо-тилек кептик актысы тандалып алынды. Каалоо-тилектин колдонуу чөйрөсү кенен, мааниси жана функционалдык өзгөчөлүктөрүнө жараша классификациялоого тийиш болгон олуттуу сөз, айтылыш, билдирүүнүн көптүгү менен мүнөздөлөт. Бул диссертациялык иш лингвистиканын жаңы багыттарынан болгон лингвомаданият таануу жана прагмалингвистика алкагында ишке ашырылган. Орус жана түрк коммуникативдик жүрүм-турумун изилдөө, каалоо-тилек этикеттик формулаларын билдирүү ыкмаларынын прагматикалык өзгөчөлүктөрү, ошондой эле лингвомаданият таануу аспектинде кептик этикетти сүрөттөө маселелери жетиштүү деңгээлде изилденген эмес деп эсептейбиз.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Изилдөөнүн темасы демилгелүү мүнөзгө ээ.

Изилдөөнүн максаты – орус жана түрк коммуникациясындагы этикеттик туюнтмалардын лингвомаданий өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана алардын прагматикалык параметрлеринин өзгөчөлүктөрүн тактоо. Изилдөөнүн максатына жетүү үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** коюлган: 1) кептик этикет маселелери боюнча жергиликтүү жана чет өлкөлүк окумуштуулардын эмгектерин изилдеп, бул маселенин теориялык негиздерин аныктоо; 2) кептик этикетти лингвомаданият таануу аспектинде талдоо; 3) орус жана түрк элдеринин коммуникативдик жүрүм-турумуна таасир этүүчү улуттук мүнөздүн үстөмдүк кылуучу менталдык өзгөчөлүктөрүн, этномаданий артыкчылыктарын жана баалуулуктарын аныктоо; 4) прагмалингвистика аспектинде кептик

этикетти карап чыгып, орус жана түрк тилдериндеги этикеттик формулалардын тилдик жасалгалоо өзгөчөлүктөрүн, прагматикалык жана экстралингвистикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо; 5) орус жана түрк тилдериндеги кептик этикеттин формулаларын классификациялоо маселесин изилдеп, этикеттик туюнтмаларды системалаштыруу; 6) орус жана түрк тилдериндеги каалоо-тилек функциясына ээ этикеттик формулалардын салыштырма анализин жүргүзүп, этикеттик лексиканын лингвомаданий өзгөчөлүктөрүн жана анын иштөө спецификасын аныктоо.

Иштин илимий жаңылыгы. орус жана түрк тилдериндеги этикеттик жана коммуникативдик жүрүм-турумуна алгачкы жолу комплекстүү түрдө салыштырма талдоо жасалганы, эки тилдеги этикет сөз айкаштарынын лингвомаданий өзгөчөлүктөрү менен прагматикалык параметрлерин эске алуу изилдөөнүн илимий жаңылыгы болуп эсептелинет. Изилдөөдө мурда жергиликтүү жана чет элдик тил илиминде толук кандуу көрсөтүлбөй келген кеп этикетинин улуттук-маданий өзгөчөлүктөрү аныкталган. Изилдөөдөн төмөнкү **илимий жыйынтыктар** алынган: этностун коммуникативдик жүрүм-турумуна таасир этүүчү улуттук мүнөздөгү үстөмдүк кылуучу менталдык өзгөчөлүктөр, этномаданий артыкчылыктар жана орус жана түрк элдеринин баалуулуктары баса белгиленген; этикеттик туюнтмаларды билдирүүнүн тилдик каражаттары системалаштырылып, алардын прагматикалык мүнөздөмөлөрү берилген; салыштырылып жаткан тилдердеги каалоо-тилек функциясына ээ этикеттик формулалар лингвомаданий анализге алынган. Изилдөөдө лингвомаданий жана лингвопрагматикалык анализди айкалыштырган полипарадигмалык ыкма колдонулган.

Изилдөөнүн практикалык мааниси анын жыйынтыктарын салыштырмалуу лингвомаданият таануу жана лингвоөлкөтаануу боюнча атайын курстарды окутууда, жалпы жана жеке котормо теориясында, маданияттар аралык коммуникация теориясында жана практикасында, сөздүктөрдү түзүүдө, ошондой эле орус жана түрк тилдерин үйрөтүү боюнча окуу китептерин жана практикалык колдонмолорду иштеп чыгууда колдонууга мүмкүнчүлүк бере алат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Кеп этикети белгилүү бир мааниге гана ээ болбостон, баарлашуу процессинде өзгөчө функцияларды аткарган туруктуу коммуникативдик бирдиктердин системасы. Бул бирдиктер – саламдашуу, коштошуу, кечирим суроо, ыраазычылык билдирүү жана сылыктыктын башка түрлөрү – сүйлөө жүрүм-турумунун маданий жана улуттук өзгөчөлүктөрүн чагылдырып, инсандардын өз ара жана социалдык мамилелерди түзүүгө, сактоого жана жөнгө салууга көмөктөшөт.

2. Элдин коммуникативдик жүрүм-туруму улуттук дуйно сүрөтүнүн, менталитетине мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн, ошондой эле бул этностун тарыхый жана социалдык-маданий казынасында топтолгон жана катталган туруктуу маданий түзүлүштөрдүн, баалуулуктардын жана идеологиялык түшүнүктөрдүн негизинде калыптанат.

3. Орус элинин сүйлөө этикети токтоолук, формалдуулук жана социалдык аралыкка басым жасоо менен мүнөздөлөт, ал эми түрк эмоционалдуулук, жылуулук, иерархияны урматтоо, жогорку ритуализм жана кырдаалдык деталдуулук менен өзгөчөлөнөт, бул жагдай конкреттүү социалдык кырдаалдарга бекем байланган туруктуу формулалардын көптүгүнөн көрүнөт.

4. Кеп актыларына перформативдүү этикеттик жана баарлашуу ритуалдарын чагылдырган фразеологиялык конструкцияларды колдонуу мүнөздүү. Орус жана түрк тилдеринде каалоо-тилектерди билдирүүнүн эң стереотиптик формасы имплициттик-аткаруучулук сүйлөмдөр болуп саналат.

5. Түрк маданиятындагы каалоо-тилектердин кеңири колдонулушу сылыктыктын жана камкордуктун салттуу формалары баарлашуу маданиятына терең сингендигине байланыштуу. Түркияда каалоо-тилек этикети күнүмдүк жашоонун бир бөлүгү, ал эми орус маданиятында алар анчалык мааниге ээ эмес жана кырдаалга байланыштуу гана колдонулат.

Изилдөөчүнүн жекече салымы төмөнкүлөрдөн турат: изилдөө темасын тандоо, тил менен маданияттын, прагматика жана этнолингвистиканын өз ара байланышы тууралуу көз караштарды системалаштырууга аракет жасоо, материалдарды чогултуу жана талдоо, теориялык адабияттарды изилдөө, алынган изилдөө жыйынтыктарын жалпылоо жана системалаштыруу.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы. Диссертациялык изилдөөнүн жоболору, жыйынтыктары, анализдери боюнча докладдар жасалган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын жарыяланышы. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары 11 публикацияда чагылдырылган. Анын ичинен 4 макала чет өлкөлүк (РИНЦ) журналдарда, ал эми 7 макала Кыргыз Республикасынын РИНЦ индекс системасына кирген журналдарда жарыяланган, анын ичинде 5 макала Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын (КР УАК) тизмесине кирген рецензияланган илимий журналдарда басылып чыккан.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык изилдөө кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, корутундудан жана 198 аталышты камтыган адабияттар тизмесинен турат. Диссертациянын жалпы көлөмү 201 бетти түзөт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу негизделет; изилдөөнүн максаты жана милдеттери аныкталат; иштин теориялык жана практикалык мааниси негизделет; коргоого коюлган негизги жоболор түзүлүп көрсөтүлөт.

“Кептик этикетти изилдөөнүн теориялык негиздери” деп аталган **биринчи бапта** кептик этикет боюнча изилдөөлөрдүн анализи жүргүзүлөт жана ар кайсы илимпоздордун пикирлери каралат. Кептик этикет лингвомаданият таануу жана прагмалингвистикалык аспекттерде изилденет; ал сылыктык контекстинде жана сүйлөө коммуникациясынын бир бөлүгү катары каралат. Лингвомаданият таануу ыкмасынын алкагында кептик этикет катары этностун кептик жүрүм-турумунун улуттук маданиятынын өзгөчөлүктөрү кандай чагылдырылганы изилденет жана улуттук мүнөздүн негизги сапаттары аныкталат. Орус жана түрк этносторунун коммуникативдик жүрүм-турумуна түздөн-түз таасир эткен фактор катары алардын улуттук мүнөздөгү өзгөчөлүктөрү көрсөтүлөт.

1.1. Кептик этикеттин теориялык негиздери. Бул бапта кептик этикеттин ар кандай аныктамалары изилденип, анын өзгөчөлүктөрү жана функциялары белгиленет, ошондой эле кептик этикет боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн анализи берилет. Адамдардын ортосундагы баарлашуу тилдин негизги функциясы болуп саналат. Баарлашууну изилдөө учурунда сүйлөөчүнүн жана угуучунун өз ара аракеттенүүсү бааланат, алардын коммуникация процессинде максатка жетүүсү, баарлашуунун ийгиликтүүлүгү же ийгиликсиздиги, колдонулган тактикалары талданат. Этикет адам жана коом маданиятынын курамдык бөлүгү болуп саналат. Сүйлөп жаткан адамдардын социалдык ролдору жана сүйлөө жагдайлары коммуникация процессинде этикеттик формаларды тандоону аныктайт.

Этикет көптөгөн функцияларды аткарат (жөнгө салуучу, таануу, идентификациялоочу, коммуникативдик, этикалык, анын ичинде камуфляждоочу жана эстетикалык), бул аны ар кандай гуманитардык илимдерде – лингвистикада, психологияда, социологияда жана этнографияда изилдөө объектиси катары тандоону мыйзам ченемдүү кылат. Бирок этикет лингвистикада тереңирээк жана толук изилденген. Лингвистикалык изилдөөлөр кептик этикетти ар кандай аспекттерде карайт: структуралык-семантикалык, функционалдык, стилдик, прагматикалык, лингвомаданият таануу, контрастивдик жана башка аспекттерде.

Кептик этикеттин маселеси боюнча кеңири чөйрөнү жана изилдөөлөрдүн көптүгүн эске алсак да, аны изилдөө ишин токтотууга болбойт, анткени тил жана кеп дайыма өзгөрүүгө дуушар болуп турат.

1.2. Кептик этикет лингвомаданият таануу аспектинде. Бул бөлүм кептик этикетти улуттук маданияттын контекстинде изилдөөгө арналган. Тил жана маданият маселеси – тилди жөн гана коммуникация жана таануу каражаты эмес, улуттун маданий коду катары караган изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде негизги темалардын бири болуп саналат.

Этикеттик мамилелер универсалдык кубулуш болуп саналат, бирок алардын улуттук өзгөчөлүктөрү бар, ошондуктан аларды “тил жана маданият” деген маселе чегинде изилдөө керек. Этикеттик туюнтмаларда улуттук маданият, элдин бай тажрыйбасы, салттар, жашоо образы чагылдырылган. Ошондуктан кептик этикетти изилдөө лингвомаданият таануунун маанилүү предметтеринин бири болуп эсептелет. Ар бир маданиятта адамдардын жүрүм-туруму алардын социалдык ролдоруна ылайык, кадыресе кырдаалдарда кандай мамиле кылышы керектиги тууралуу түшүнүктөрү менен жөнгө салынат. Бүгүнкү күндө салыштырмалуу лингвомаданият таануу чөйрөсүндө көптөгөн эмгектер жарык көрдү, алар ар кандай тилдерде лингвомаданияттык өзгөчөлүктөрдү аныктоого багытталган.

Көптөгөн изилдөөчүлөрдүн пикиринде, тилдердин лексикалык системаларына эмес, улуттук менталитеттердин, тилдин ээсинин мүнөзүн салыштырганда, ар бир этностун тилдик дүйнө таанымындагы өзгөчөлүктөрү ачык көрүнө турганы белгиленет.

Бул бапта лингвомаданият таануу бирдиктери, тилдик дүйнө сүрөтү, лингвомаданият коддору жөнүндө сөз болот. Тил жана маданияттын өз ара байланышындагы эң маанилүү бирдиктер тилдин гана мазмунун эмес, маданий маалыматты да чагылдырган бирдиктер болуп саналат. В.А. Маслованын пикири боюнча, мындай бирдиктерге төмөнкүлөр кирет: эквиваленттик эмес лексика жана лакуналар; мифологиялашкан тилдик бирдиктер; тилдин паремиологиялык фондусу; тилдин фразеологиялык фондусу; эталондор, стереотиптер, символдор; метафоралар жана тилдин образдары; тилдердин стилистикалык түзүлүшү; сүйлөө жүрүм-туруму; кептик этикеттин чөйрөсү.

1.3. Кептик этикет прагмалингвистика аспектинде. Кептик этикет лингвистикалык прагматиканын изилдөө предметине кирет, анткени кептик этикеттин эрежелерин сактоо ийгиликтүү жана гармониялуу коммуникациянын шарттарынын бири болуп саналат. Кептик этикет түздөн-түз баарлашуу учурунда ишке ашат. Сүйлөшүү ошол учурда адамдардын арасында болот. Мындай сүйлөө кырдаалы грамматикалык формаларда чагылдырылып, ошол эле учурда баарлашуунун прагматикалык координаттарын түзөт.

Прагматиканын алкагында этикет билдирүүлөрү ачык жана жашыруун максаттарын чагылдырган болушу мүмкүн, аларды лингвистикалык прагматиканын негиздөөчүсү Ж. Остин “иллокутивдик күчтөр” деп атаган. Кептик этикетти колдонуу максаты баарлашуу үчүн ыңгайлуу маанай түзүү

зарылчылыгын жаратууда. Себеби скептик этикеттин эрежелерин ишке ашыруу зарылдыгы менен түшүндүрүлөт. Прагматика үчүн маанилүү милдеттер адамдын маектешине сүйлөө таасирин тийгизүү үчүн жүрүм-турум механизмдин түшүндүрүү жана сүрөттөө болуп саналат.

Прагмалингвистикалык аспектте кеп иш-аракеттери тилдик бирдиктердин колдонуу жана сүйлөөчүлөрдүн максаттарынын ортосундагы өз ара көз каранды мамилелерди аныктоо позициясынан изилденет. Прагмалингвистиканын негизинде кеп актыларынын теориясы турат. Бул бапта кеп актыларынын структурасы жана Ж. Л. Остин менен Ж. Р. Серл тарабынан сунушталган классификациясы изилденет. Көпчүлүк этикеттик туюнтмалар кеп актыларынын өзгөчө классына, башкача айтканда экспрессивдерге кирет. Экспрессивдердин максаты – сүйлөөчүгө карата маектешинин оң реакциясын жаратуу. Сүйлөөчү кандайдыр бир ой-пикирди айтуу аркылуу эмоционалдык мамилени билдиргени экспрессивдүү сөздөрдүн ийгиликтүү болушуна өбөлгө түзөт. Иллокутивдик күч эки түрдө колдонулушу мүмкүн: түз жана кыйыр. Түз кеп актыларында эксплициттик мааниси сүйлөмдүн компоненттеринин жалпы тилдик мааниси менен аныкталат, ал эми кыйыр кеп актыларында иллокутивдик күчтүн бир түрү экинчи түрдөгү кеп актысын ишке ашыруу үчүн колдонулат, бул процесс сүйлөөчүнүн коммуникативдик компетенциясынын негизинде болот.

1.4. Этикеттик туюнтмалар сүйлөө коммуникациясынын бөлүгү катары. Бул бөлүмдө кептик этикет сылыктык контекстинде каралат. Сылыктык баарлашуунун ыңгайлуу атмосферасын түзүүгө жана коомдогу гармонияны сактоого жардам берүүчү маанилүү каражат. Сылыктык талаш-тартыштардан оолак болуп, сүйлөшүүчүлөрдүн бири-бирин жакшы түшүнүүгө жана урматтоого өбөлгө түзөт. Сылыктык категориясы тилдик каражаттарды гана эмес, социалдык нормаларды, маданий аспекттерди жана жеке инсандар аралык баарлашуунунун психологиясын да камтыйт. Баарлашуунун деңгээлине жараша эки түрдүү баарлашуу түрү бар: жеке инсандар аралык баарлашуу — бул күнүмдүк жашоодо кеңири колдонулган баарлашуу түрү, ал жерде жалпы сылыктык жана урматтоо нормалары колдонулат; жана маданияттар аралык баарлашуу — ар кандай маданияттардан жана тилдик коомдордон келген адамдар ортосунда баарлашуу. Бул учурда кептик этикет маданияттар арасындагы айырмачылыктарды, нормаларды жана ар бир маданиятка мүнөздүү табулар эске алынышы зарыл. Мисалы, кунубуздо түрк коомунда Осмон империясынан бери калыптанып келген наамдар (титул) аркылуу жогорку деңгээлде өнүккөн социалдык иерархиялардын сакталуусуна байланыштуу түрк тилинде сылыктыктын ар кандай деңгээлдери колдонулат. Ал эми орус тилине формалдуу жана бей формал (вы/ты), аты жана атасынын аты менен кайрылуулар мүнөздүү.

Кептик этикеттин сылыктык контекстиндеги маселеси теоретикалык аспектилерди жана ар түрдүү социалдык жана маданий контексттерде баарлашуу нормаларын колдонуудагы практикалык маселелерди камтыган көп кырдуу тема болуп саналат.

1.5. Орус жана түрк коммуникативдик маданияттын негизги өзгөчөлүктөрү. Ар кандай маданияттардын өкүлдөрүнүн коммуникативдик жүрүм-турумунун улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн билүү — маданияттар аралык баарлашуунун ийгиликтүүлүгү үчүн маанилүү шарт, ал жалпы маданий жана топтук нормалардын бузулушуна жол бербейт. Бул бөлүмдө орус жана түрк коммуникативдик жүрүм-турумунун негизги өзгөчөлүктөрү сүрөттөлгөн.

Коммуникативдик жүрүм-турумду сүрөттөө этнография, психология, социалдык психология, социология, психоллингвистика, коммуникация теориясы, риторика, лингводидактика жана өзгөчө лингвистика сыяктуу көптөгөн илимдердин кесилишинде жүргүзүлөт. Ар бир этностун тили анын маданий баалуулуктарынын, жүрүм-турум нормаларынын жана дүйнө таанымдарынын издерин сактайт.

Орус менталитети географиялык жайгашуусу, басып өткөн тарыхы жана тутунган диндин таасири менен түзүлгөн. Орусия Чыгыш менен Батыштын ортосунда жайгашып, эки цивилизациянын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн камтыйт. Кенен жерде байыр алып катаал климатта жаашаган көп улуттуу өлкөдө түбөлүктүүлүккө жана чыдамкайлыкка болгон умтулуу өнүгөт. Бутпарастык салттардан синтезделген христиан динин кабыл алуу, улуттук мүнөзгө да чоң таасир тийгизген. Орусия - ортодо турган өлкө. Анын ортолук орду орус улуттук мүнөзүнүн негизи болуп саналат.

“Орус тил дүйнөсүнүн сүрөтүнүн негизги идеялары” (А.Д. Шмелев, А.А. Зализняк, И.Б. Левонтина) аттуу китепте орус маданиятынын негизги идеялары катары дүйнөнүн күтүүсүздүгү, жыйнактыктын мааниси, жан дүйнө тынчтыгына кенен мейкиндиктин кереги, мамилелерге көңүл буруу, адилеттикке умтулуу, “жогорку” жана “төмөн” түшүнүктөрүн салыштыруу, чындыкты баалоо жана практикалык пайдадан баш тартуу белгиленген. Ю.Е. Прохоров жана И.А. Стернин орус менталитетинин негизги өзгөчөлүктөрү катары: жыйнактыкты, ак пейилдикти, турмуштагы импульсивдүүлүктү, “ортодо” болууга каршы болууну, мыйзамдарга баш ийбөөнү; ошондой эле мартчылыкты, чыдамкайлыкты, боорукердикти, момундукту, адилеттикке умтулууну, биримдикти, эрдикти жана багынбоо жөндөмүн белгилешкен.

Түрк элинин коммуникативдик жүрүм-туруму азырынча толук сүрөттөлгөн эмес. Биз бул изилдөөгө негизделип, жергиликтүү жана түрк изилдөөчүлөрүнүн тарых, этнография жана социология жаатындагы эмгектерине таянып, түрк улуттук менталитетинин негизги өзгөчөлүктөрүн

бөлүп көрсөткөнгө аракет кылдык, бул өзгөчөлүктөр түрк коммуникативдик жүрүм-турумуна таасир этет деп эсептейбиз.

Түрк улутунун коммуникативдик маданиятында кылымдар бою сакталып келген салттар, адаттар, ишенимдер жана элдин көндүмдөрү чагылдырылган, булар түрк менталитетинин негизи болуп саналат. Ислам дининин идеологиясы түрк маданиятынын өзөгүн түзөт деп айтууга болот. Ислам философиясы негизинде түрк элинин баалуулуктары жана ишенимдери пайда болуп, бул социалдык мамилелерге, жүрүм-турум нормаларына жана түрк элинин коммуникативдик жүрүм-турумуна таасир эткен негизги факторлордун бири болуп калды. Исламдын башкы баалуулуктары катары ишеним, жашоо, акыл, урпак калтыруу, менчик жана кол тийбестик белгиленет. Исламдын таасири менен түрк элинде кайрымдуулук, жардамдашуу, меймандостук жана сабырдуулук сыяктуу баалуулуктар түптөлгөн. Улууларга урмат-сый менен мамиле жасоо өзгөчө орунга ээ, анткени түрк элинин маданияты жана диний ишениминде буга чоң маани берилген. Ушул өңүттөн алганда түрк маданиятында үй-бүлөлүк баалуулуктар жана салттуу ашкананын ролу чоң.

Түрк коомунда башкалардын пикири чоң мааниге ээ, ошондуктан түрк элинин ар өкүлү өз жашоосун *“El alem ne der”* (эл эмне дейт) деген ой менен жашайт. Үй-бүлө ичиндеги тыгыз мамиле менен кошо коңшулар менен болгон байланышты да белгилеп кетүү абзел, алар көбүнчө үй-бүлөлүк иш-чараларга активдүү катышышат.

Түрк жана орус маданиятында убакыт абсолюттук баалуулук катары каралбайт, адамдын мамилеси баалуу, бул макал-лакаптар менен далилденет: *Acele işe şeytan karışır* (шайтан шайтандын иши), ал эми орусчасы – *Поспешишь – людей насмешишь*. Түрк коомунда убакыт бөлүктөргө бөлүнбөйт жана түрктөр убакытты майда бирдиктерге бөлбөстөн жалпы карашат.

Эмпатия жана башка бирөөнүн сезимин түшүнүү түрк улуттук мүнөзүнүн маанилүү аспектилерине кирет. Түрктөр көпчүлүк чет элдиктер үчүн түшүнүксүз өздөрүнө гана мүнөздүү дене тили жана кыймылдары менен айырмаланышат. Түрк маданиятында байланыш түзүү маанилүү. Буга мисал катары бейтааныш адамдан көңүл бурууну өтүнүү максатында колдонулуучу сөздү келтирүүгө болот: *“Bakar mısınız”* (Бери карап коесузбу?).

Бул бөлүмдө орус жана түрк менталитетинин коммуникативдик мааниге ээ өзгөчөлүктөрү каралып, алар коммуникативдик жүрүм-турумга кандай таасир этери талданды. Орус жана түрк коммуникативдик жүрүм-турумундагы негизги айырмачылыктардын себептери тарыхта калыптанган маданияттын түрлөрү, менталдык өзгөчөлүктөрү жана маданий баалуулуктар менен байланышкан, ошондой эле коомдук маданий мамилелердин өзгөчөлүктөрү менен дагы айырмаланары аныкталды.

Экинчи бапта “Материал, методикалык база жана изилдөөнүн ыкмалары” деген темада изилдөөнүн материалын тандоо, илимий изилдөөлөрдүн методологиясы жана колдонулган ыкмалар тууралуу айтылат.

2.1. Изилдөө материалы. Изилдөөнүн материалы катары орус жана түрк тилдериндеги этикеттик туюнтмалар алынган. Материалдын булактары — орус жана түрк тилдериндеги кептик этикет боюнча сөздүктөр, тилачарлар жана окуу колдонмолору. Материалдын негизги булактары болуп төмөнкү сөздүктөр тандалды: А. Г. Балакаяндын “Орус кептик этикет сөздүгү: 6000ге жакын этикеттик сөздөр жана сөз айкаштар”; А. Н. Баскаковдун “Ири түркорус сөздүгү”; В. И. Далдын “Орус элинин макалдары”; С. И. Ожегов жана Н. Ю. Шведова жазган “Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгү: 80 000 сөз жана фразеологиялык билдирүүлөр”; Халил Эрсойлунун “Түрк тилиндеги бата жана каргыштар” сөздүгү (Türk Dilinde Dualar Beddualar Sözlüğü); О. Ю. Мансурованын “Түрк-орус макалдар сөздүгү”; Тугба Өзтүрктүн “Макалдар жана учкул сөздөрдүн сөздүгү” (Atasözleri Deyimler Sözlüğü); Чигдем Эролдун “Түрк тилиндеги туруктуу сөз айкаштарын изилдөө” (Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözlere Üzerine Bir İnceleme). Атайын чогултулган эмпирикалык материалдан тышкары, изилдөөдө Россиянын Улуттук корпусунун (RNC) жана Түркиянын Улуттук корпусунун (ТНК) маалыматтары колдонулган. Бул изилдөөгө жалпысынан 940 кеп актыларынын бирдиги анализге алынган, алардын 510сү түрк тилинен жана 430сү орус тилиндеги кептик этикет бирдиги.

Изилдөөнүн **объектиси** орус жана түрк тилдериндеги каалоо-тилек билдирүүлөрү бар этикеттик сүйлөө формулалары, улуттук маданияттын контекстинде каралат.

Изилдөөдөгү **предмет**, орус жана түрк тилдериндеги туруктуу этикеттик билдирүүлөрдүн улуттук-маданий жана прагмалингвистикалык өзгөчөлүктөрү алынат.

Экинчи баптын экинчи бөлүмүндө “Методологиялык база жана изилдөөнүн ыкмалары” деп аталып, салыштырмалуу лингвистикалык жана маданият таануу изилдөөлөрүндө колдонулган ыкмалары берилген.

Изилдөөнүн методологиялык негизин кептик этикеттин, коммуникативдик жүрүм-турумдун, лингвوماданият таануунун, прагмалингвистиканын, тарыхтын, социологиянын жана этнографиянын чөйрөсүндөгү улуттук жана чет элдик илимпоздордун эмгектери түзгөн.

Кептик этикеттин проблемаларына арналган теориялык жана практикалык изилдөөлөр чет элдик жана кыргызстандык бир катар окумуштуулардын аттары менен байланыштуу, алардын арасында Н. И. Формановская, В. Г. Костомаров, Е. М. Верещагин, И. А. Стернин, В. Е. Гольдин, А. А. Акишина, М. А. Кронгауз, А. Г. Балакай, Е. В. Вдовина, М. М. Бахтин, С. А. Рисинзон, А. А. Зубарева, П. К. Кадырбекова, Т. С. Кокоева, Ч. Т. Сыдыкова сыяктуу изилдөөчүлөрдүн

эмгектери орун алган. Түрк кептик этикетке арналган изилдөөлөрдүн арасында А. М. Тузлу, Е. М. Напольнова, Э. З. Дулаева, Ч. Эрол, Х. Эрсойлу, К. Эйүпоглу, А. Дагпынар, О. Аксой жана башка изилдөөчүлөрдүн эмгектери белгилүү.

Лингвомаданият таануу тарабынан концепция В. Гумбольдт, А. А. Потебня, Ш. Балли, И. А. Бодуэн де Куртене, Р. О. Якобсон, А. А. Леонтьев, В. В. Воробьев, В. А. Маслова, В. Н. Телия, В. В. Красных, И. А. Стернин, С. В. Иванова, З. З. Чанышова, И. А. Батанова, Л. А. Шейман, З. К. Дербишева, У. Ж. Камбаралиева, Г. А. Мадмарова, Б. Ш. Усубалиев, К. З. Зулпукаров, А. Н. Сыдыков, С. И. Ибрагимов, Б. Б. Нарынбаева, Ч. С. Тулеева, А. Т. Абдраева, С. С. Жумалиев, М. Ж. Тагаев сыяктуу окумуштуулардын эмгектери менен берилген.

Прагмалингвистиканын негизги принциптери Ж. Остин, Ж. Серль, Т. А. ван Дейк, Г. П. Грайс, Ж. Мэй, Д. Лич, В. Г. Гак, В. В. Богданов, Г. В. Колшанский, Е. С. Кубрякова, Н. А. Трофимова, Е. В. Падучева, И. П. Сусова, О. С. Иссерс, Б. Ю. Норман, С. Ж. Мусаев, З. К. Караева, П. К. Кадырбекова, Б. Е. Дарбанов, Ч. К. Найманова, Г. К. Джумалиева, сыяктуу изилдөөчүлөрдүн иштеринде камтылган.

Бул изилдөөгө баяндоочу-аналитикалык жана салыштырмалуу **ыкмалары** колдонулган. Изилдөөдө анализ, синтез, материалды толук тандоо, байкоо ыкмасы, ошондой эле семантикалык жана лингвопрагматикалык анализ ыкмалары пайдаланылган.

Үчүнчү бапта “Түрк тилинин этикет формулаларынын орус тили менен салыштыруусу” орус жана түрк тилдериндеги каалоо-тилек билдирүүлөрүнүн лингвомаданият таануу жана прагмалингвистикалык өзгөчөлүктөрү аныкталып, анализделет.

3.1. Прагматикалык жыштык жана кептик этикет билдирүүлөрүнүн орус жана түрк тилдеринде тилдик түзүлүшү. Бул бөлүмдө ар кандай экспрессивдик кеп актыларынын прагматикалык параметрлери каралат. Орус жана түрк тилдеринде каалоо-тилек билдирүүлөрүнүн лексикалык мазмуну жана тилдик түзүлүшү толук изилденет, анткени каалоо-тилек билдирүүсүнүн иллокутивдик функциясы түрк тилиндеги бардык экспрессивдик сүйлөө актыларында көрүнөт. Түрк жана орус тилдеринде каалоо-тилек билдирүүлөрүн айтуу үчүн колдонулган лексико-грамматикалык конструкциялар каралган, алар ар кандай сылыктыктын даражасына ээ, бирок алар чектелген жагдайларда колдонулат жана стандарттуу каалоо-тилек билдирүүлөрүнүн (бактылууулук, ден соолук, сүйүү, ийгилик, бакубаттык жана башка) негизги компоненттерин камтыйт. Каалоо-тилек билдирүүсү сүйлөшүүчүлөр ортосунда коммуникативдик тең салмактуулукту сактоо максатын көздөйт, ошондуктан адресатты түйшөлтпөө үчүн, каалоо-тилекти билдирүүнүн кыйыр ыкмалары сейрек кездешет. Түрк тилинде каалоо-тилек билдирүүлөрүнүн

имплициттикперформативдик түрлөрү басымдуулук кылат, алар тилдик формалардын ар түрдүүлүгү менен мүнөздөлөт. Орус тилинде каалоо-тилек билдирүүнүн бир түрү болуп перформативдик этиштен турган эксплициттик-перформативдик форма саналат. Орус тилиндеги каалоо-тилек билдирүүлөрүнүн эң стереотиптүү формасы дагы имплициттик-перформативдик сүйлөөлөр болуп саналат. Алардын расмий түрдө перформативдик бөлүгү жок, бирок алар бардыгы перформативдик болуп эсептелет, анткени алардын колдонуу менен белгилүү бир сүйлөө аракети жасалат.

3.2. Сүйлөө этикетинде орус жана түрк коммуникативдик жүрүм-турумдун өзгөчөлүктөрүн чагылдыруу. Бул бөлүмдө көрсөтүлгөн коммуникативдик жүрүм-турум өзгөчөлүктөрү менен тил бирдиктеринин ортосундагы байланыш көрсөтүлгөн.

3.3. Орус жана түрк тилдериндеги этикеттик билдирүүлөрдүн типологиясы. Бул бөлүмдө этикеттик формулаларды системалаштыруу жөнүндө айтылат жана салыштырылган лингвомаданияттарда бул түзүлүштөрдүн маанилүүлүгүн эске алуу менен билдирилген шарт боюнча каалоо-тилек функциясы менен этикеттик туюнтмаларды классификациялоо сунушталат. Түрк кептик этикеттин формулаларынын арасында каалоо-тилек билдирүүлөрү чоң бөлүк ээлейт. Алар үч категорияга бөлүнөт: жалпы каалоо-тилектер – ыраазычылык билдирүүлөрү жана бата; каалоо-тилек билдирүү максатында кырдаалдык жана синкреттик этикеттик формулалар.

3.4. Каалоо жана бата берүү өнүгтөгү каалоо-тилек билдирүүлөр. Бул бөлүм төрткө бөлүнөт: “3.4.1. Диний каалоо-тилектер”, “3.4.2. Ден соолукка байланышкан каалоо-тилектер”, “3.4.3. Байлык жана молчулук менен байланышкан каалоо-тилектер”, “3.4.4. Ийгилик, каалоо-тилектердин орундалышы жана бактылуулукка байланышкан каалоо-тилектер”.

Диний каалоо-тилектер тобундагы билдирүүлөрдө өлгөндөн кийин жашоо улануусуна болгон ишенимге негизделген, ошондуктан адамдарга өлгөндөн кийинки жашоонун жарык болуусун тилешет. Орус маданиятында диний каалоо-тилектер православдык ишенимдердин негизинде көрсөтүлөт, бул жерде Кудайга даңк берүүчү каалоо-тилектер маанилүү. Мындай дубаларда, каалоолордо Кудайга адамзаттын касиеттери жана ага жардамчы, мээримдүүлүк кылуучу катары мүнөздөмө берилет. Түрк тилинде каалоо-тилек билдирүүлөрүнүн сегменти өлгөндөн кийин бейишке кирүүнү тилеген билдирүүлөргө ээ. Андай тилектерде Исламдын догмаларын жашоодо сактоо, өлгөндөн кийин бейишке кирүү үчүн талап кылынат: *Allah iki cihanda aziz etsin* (Алла эки дүйнөдө да азиз кылсын).

Орус жана түрк тилиндеги каалоолордо биринчи орунда ден соолукка маанилүү орун берилет. Түрк тилиндеги ден соолукка байланыштуу каалоолор кызыктуу келет, анткени анда адамдын денесиндеги айрым органдарга (көз, баш,

бут жана башкалар) көңүл бурулат: *Allah göz buğu vermesin* (Алла көзүңө чел кабык жаппасын); *Gözünün ferі (kuvveti, gücü, nuru) kesilmesin* (көзүңдүн жарыгы жана күчү өчпөсүн); *Allah başını ağrıtmасын* (Алла башыңды оорутпасын); *Allah elden ayaktan ayırmасын* (Алла колуңдан жана бутуңдан ажыратпасын). Түрк лингвомаданиятында ден соолук жана ооруга байланыштуу каалоолор ар түрдүү маданий коддор аркылуу жеткирилет, мисалы, ооруну берүүдө буюм коддору колдонулат (жастык, керебет): *Allah başını yastığа düşürmeуе* (Алла башыңды жастыкка жаткырбасын).

Орус тилинде ден соолук темасы көп учурда саламдашуу учурунда саламаттык каалоо менен коштолот, анын эң көп колдонулган формасы **“Здравствуйте”** (“саламат болуңуз”) болуп саналат. Ден соолукту каалаган тилектер ар кандай кеп актыларында жана кырдаалдарда колдонулат.

Руханий баалуулуктардан тышкары ар бир элдин жашоосунда материалдык баалуулуктар да чоң мааниге ээ. Түрк лингвомаданиятында байлык агрардык маданий код менен берилген: буудай, толук кампа. Түрк этикет формулаларындагы предметтик жана тамак-аш коддорунун активдүүлүгүн белгилей кетүү керек. *Алтын, күмүш, капчык, табак* сыяктуу маданий символдор көп кездешет, ошондой эле тамак-аш азыктарынын аталышы – *май, бал*: *Allah tuttuğunu altın etsin* (Алла колуңду тийгизгендин баарын алтынга айландырсын); *Bir elin yağda bir elin balda olsun* (Бир колуң майда, бир колуң балда болсун). Орус маданиятында *Хлеб да соль, чай да сахар* (нан менен туз, чай менен шекер болсун маанисинде) тамак-аш коду каалоолордун иллюкутивдик күчүн айкалыштырган саламдашууда берилет. Асмандан жаап же көктөн түшкөн күтүлбөгөн жерден келген байлыкты тилек катары билдирген каалоолор да жок эмес, мисалы *Allah gökten yağdırа* (Алла асмандан жаадырсын) сыяктуу каалоолорду колдонушат.

Орус тилинде байлык орус элинин турмуш-тиричилигинин илгерки маанисин чагылдыруу аркылуу архаикалык каалоолордо байкалат, мисалы, ***Возом возить! Возом не свозить, носом не сносить!*** (Кампаң данга толсун маанисинде).

3.5. Кырдаалдык этикеттик формулалар. Бул бөлүмгө алты бөлүмчө кирет: “3.5.1. Адамдарга моралдык колдоо көрсөтүүчү этикеттик формулалар”, “3.5.2. Жамандан, көз тийүүдөн коргонуу үчүн этикеттик формулалар”, “3.5.3. Узатууда бата берүүчү этикеттик формулалар”, “3.5.4. Эмгектенүү учурундагы каалоо-тилектер”, “3.5.5. Маанилүү окуяларга байланыштуу каалоо-тилектер (той, бала төрөлүү)”, “3.5.6. Турмуштук кырдаалдардагы этикеттик формулалар (жаңы буюм алуу, тамактануу, мончого баруу жана башка)”.

Кырдаалдык каалоо-тилектер – бул белгилүү бир кырдаалдарга, адамдардын жашоосундагы окуяларга байланыштуу каалоо-тилектер. Бул топко турмуштагы маанилүү окуялар менен байланышкан ритуалдык каалоотилектер

кирет: үйлөнүү салттары, баланын төрөлүшү. Түрк тилинде сапарга жөнөгөн адамга бата берүүчү каалоо-тилектер кеңири колдонулат. Бул түрк элинин көчмөн турмушунда жолдун маанисинин жогору экенин билдирет. Ошондой эле, түрктөрдүн үй-бүлө салттарына байланыштуу көптөгөн ритуалдык каалоо-тилектердин болушу, үй-бүлө баалуулуктарынын коомдогу маанилүүлүгүн көрсөтөт. Бул топко, ошондой эле, жашоодогу ар кандай окуяларга (кырдаалдык-турмуштук) байланышкан каалоо-тилектер кирет, алар күнүмдүк турмушта коомдо көп кездешет. Мындай каалоо-тилектер эмоциялык функцияны аткарып, позитивдүү маанай жаратат.

Түрк тилинде каалоо-тилектердин көп бөлүгүн үй-бүлө салттары менен байланышкан этикеттик билдирүүлөр түзөт. Түрк коомунда үй-бүлө негизги баалуулуктардын бири болуп эсептелет. Бардык үй-бүлө салттары бүгүнкү күндө Түркияда сакталууда. Үйлөнүү үлпөтүндөгү каалоо-тилектер диний негизге ээ жана алар Алладан жубайлардын бактылуу болушун, биримдиктеринин бекем болушун тилейт: *Allah hayırlı etsin* (Алла бактылуу кылсын); *Allah gönendirsın* (Алла батасын берсин). Үй-бүлөнүн негизги максаты – жубайлар балалуу болуп, урук улантылсын деген тилектер. Мындай каалоо-тилектерде көбүнчө үй-бүлөнү улантуу мааниси камтылган. Метафорикалык түрдө “ата-энеси менен чоңоюу” деген маанини берген “төрт көз” образы бар. Бул билдирүүлөр катышкан төмөнкүдөй каалоо-тилектерден көрүүгө болот: *Allah dört gözden ayırmасын* (Алла төрт көздөн ажыратпасын); *Allah analı babalı dört gözden ayırmасын* (Алла ата-энеден ажыратпасын); *Allah kimsenin evladını dört gözden ayırmасын* (Алла эч кимдин баласын төрт көздөн ажыратпасын).

Түрк маданиятында көз тийүүдөн коргоо боюнча тилдик формулалар көп кездешет. Түрк элинин арасында бүгүнкү күнгө чейин адамдардын жаман көздөн, ниети кара күчтөрдөн же башкалардын көз артуусунан улам келечектеги пландар тоскоолдуктарга учурайт деген ишенимдер бар.

Түрк маданиятында конок тосуу жана тамактануу өзгөчө мааниге ээ, ошондуктан тамак ичүү менен байланышкан көптөгөн жакшы каалоо-тилектер бар.

Орус тилинде түпкү орус дүйнө таанымын мүнөздөгөн, дыйканчылык (жер айдоо, аңчылык, балык уулоо, үй чарбасы жана башка) сыяктуу ар кандай эмгек түрлөрүн көркөм чагылдырган көптөгөн каалоо-тилектер бар. Мисалы, кой кыркуу (*шерстки горсточку*), мал союу (*мясо – сахар*), талаада иштөө (*легкого поля*), меш жасоо (*дым в трубу*), сары май куюу (*сыр да масло*), токуу (*шёлк да бумага; спех за стан*), мал айдоо (*Юрий (Егорий) (покровитель домашнего скота) в стадо*), жүн ийрүү (*прямина в кроены, а кривизна в лес*), чөп чабуу (*травочкой да за косочку*), тамак даярдоо (*скачки на сковороду*), өрт өчүрүү (*сухих рукавов*).

Түрк маданиятында соода чоң мааниге ээ. Түркияда калктын калың катматы соодагерлик менен алектенет, ошондуктан бул түрдөгү иш-аракеттер тилде да чагылдырылат: *Allah satı pazar vere; Allah, çarşınıza pazar versin; Pazar ola* (соодаң жакшы болсун). *Kesene bereket* (капчыгың дайым толо болсун маанисинде) жана *Allah bereket versin* (Алла ашыгы менен байлык берсин).

Түрк тилиндеги этникалык өзгөчөлүктөрдүн бири – жаңы буюм сатып алууга байланышкан тилдик формулалар. Бул формулалар эки функцияны аткарат: сатып алуу менен байланышкан куттуктоо жана ошол буюмдун кубаныч алып келип, пайдалуу болушун каалоо: *Güle güle giyiniz* (сүйүнүү менен кийиңиз).

3.6. Синкреттүү этикеттик билдирүүлөр. Бул бапка төрт бөлүм кирет:

“3.6.1. Саламдашууда жана коштошууда тилдик актылардын каалоо-тилек билдирүүлөрү”, “3.6.2. Куттуктоодо тилдик актылардын каалоо-тилек билдирүүлөрү”, “3.6.3. Ыраазычылык бидирүү учурунда тилдик актылардын каалоо-тилек билдирүүлөрү”, “3.6.4. Кайгыруу учурунда тилдик актылардын каалоо-тилек билдирүүлөрү”. Синкреттүү каалоо-тилектер – бул башка тилдик актылардын маанилери менен татаалдашкан, мисалы: саламдашуу, коштошуу, ыраазычылык билдирүү, көңүл айтуу, куттуктоо же аталган тилдик актылардан кийин колдонулган билдирүүлөр. Мындай синкреттүү каалоолор байланыш түзүүчү, фатикалык жана эмотивдик функцияларды аткарат.

Бул изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча орус жана түрк тилдериндеги этикеттик сөз формулаларынын анализдеп көрүп, бул тилдерде кенири колдонулган эткеттик билдирүүлөрдө эки маданият үчүн маанилүү болгон үстөмдүк мотивдер айкын экени маалым болду. Каалоо-тилек билдирүүлөрүндөгү тилдик-маданий өзгөчөлүктөр элдин менталитетин, салттарын жана адаттарын көрсөтүп турат.

КОРУТУНДУ

Бул изилдөөдө орус жана түрк тилдеринде сүйлөө этикетине лингвомаданий жана прагмалингвистикалык анализ жүргүзүлдү. Кеп этикети улуттук-маданий өзгөчөлүктөргө ээ болгон жана социалдык жана тилдик нормалар менен жөнгө салынган сүйлөө жүрүм-турумунун маанилүү бөлүгү. Кеп этикетинин формулалары лингвомаданий изилдөөлөр үчүн маалыматтык тилдик материал болуп саналат, анткени аларда улуттук дүйнө сүрөтү жөнүндө маданий, тарыхый, социалдык маалыматтар камтылган.

Изилдөөнүн жыйынтыгында орус жана түрк социумунун коммуникативдик жүрүм-турумунун өзгөчөлүктөрү аныкталып, орус жана түрк этносторунун өкүлдөрүнүн улуттук менталитетинин мүнөздүү айырмачылыктар белгиленди. Орус менталитетине жамаатташуу (общинность), православдык канондорго берилгендик, кыйынчылыктарга чыдамдуулук, тиричиликке

умтулуу, жеке мамилелердеги достук мамиле, сезгичтик жана тапкычтык, мыйзамды тоготпоо, идеалдарга ишенүү, адилеттүүлүккө умтулуу, улуттук өзүн-өзү сыңдоо, билим алууда пассивдүүлүк, жеке жоопкерчиликтен качуу жана жогорудан чечим күтүү сыяктуу сапаттар негизгилер деп берилген.

Түрк иденттүүлүгү үчүн империялык тарыхы менен сыймыктануу, Ислам динине берилгендик, түрк этносуна таандык болуу, түрк тилин ыйык көрүү, мекенин сүйүү, улуттук каада-салттар, үй-бүлөлүк баалуулуктар, куралдуу күчтөргө болгон ишеним сыяктуу идеологиялык константалар маанилүү орунду ээлейт. Ушул факторлордун бардыгы түрк этносунун стереотиптик жана уникалдуу жүрүм-турум формаларын калыптандырууга таасирин тийгизет. Түрк коомунун маданий доминанттары - улууларга карата сый-урмат, кадыр-барк билүү, меймандостук, кайрымдуулук жана улуттук атрибуттарга (үрп-адат, фольклор, кийим-кече, ашкана ж.б.) кылдат мамиле кылуу.

Улуттук маданиятты изилдөө контекстинде эң алгылыктуу жана илимий жактан актуалдуу тыянактар орус жана түрк тилдериндеги этикеттик формулаларды салыштыруудан алынган. Каалоо-тилек формулалары активдүү жана жыш колдонулушу түрк тилинде кеп этикетинин өзөктүү өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп саналат. Бул сөздөр күнүмдүк баарлашуудан расмий байланышка чейин ар кандай кырдаалда кездешет. Башка этикеттик туюнтмалардын фонунда каалоо-тилектин кеп актысынын үстөмдүгүнүн себептери болуп анын синкреттүүлүк сыяктуу касиети, башкача айтканда, түрк тилинин этикеттик туюнтмаларынын бүтүндөй комплексин камтууга мүмкүндүк берген функционалдык сыйымдуулугу саналат.

Орус жана түрк тилдериндеги каалоо-тилек формулаларын салыштырма-маданий аспектинен изилдеп келгенде төмөнкү тыянактар чыгат. Орус жана түрк тилдеринде бул туюнтмалар кеңири тараган, бирок функционалдык окшоштуктары болгондой эле, маданий жактан айырмачылыктарды байкоого болот. Эки тилде тең каалоо-тилек формулалары турдүү коммуникативдик кырдаалдарда активдүү колдонулат: жолугушууда, коштошууда, чогуу тамактанууда, ооруган учурларда, жумушта жана майрамдык же ритуалдык контекстте. Орус жана түрк тилдеринде каалоо-тилектин формалдуу жана формалдуу эмес варианттары берилген, алар маектештердин ортосундагы жакындык даражасына жана конкреттүү баарлашуу кырдаалына жараша болот. Мындан тышкары, эки тилде тең салтта бекемделген туруктуу сөз айкаштарынын кеңири топтому бар.

Бирок, орус жана түрк тилдериндеги каалоо-тилек формулаларынын ортосунда лингвوماданий өзгөчөлүктөргө байланыштуу бир катар маанилүү айырмачылыктар бар. Орус тилинде бул туюнтмалар аша чаппай, токтоо колдонулат, көбүнесе жекелештирилген, эмоционалдык акт катары кабыл

алынат. Алар конкреттүү, социалдык же эмоционалдык контекстке ылайык колдонулуп, сүйлөгөн кишинин чын ыкластуулугун жана катышуусун билдирет. Ал эми түрк тилинде каалоо-тилек формулалары бир топ жыш кездешет, көбүнчө автоматташтырылган функцияны аткарат, жада калса бейтааныш адамдардын ортосундагы кыска болсо да тиричилик коммуникацияларында колдонулат. Бул түрк маданиятындагы баарлашуу жөрөлгөсүнүн жогорку деңгээли менен түшүндүрүлөт, бул туюнтмалар сылыктыктын жана социалдык урматтоонун милдеттүү элементи катары каралат.

Түрк коммуникативдик практикасынын өзгөчөлүгү - күнүмдүк турмушта колдонулуучу атайын кеп формулаларынын көптүгү болуп саналат. Бул сөз айкаштары маданий норманын ажырагыс бөлүгү болуп саналат жана коомдук гармонияны сактоо функциясын аткарат. Орус тили, тескерисинче, ар бир турмуштук окуяга тийиштүү каалоо-тилектердин кеңири спектрине ээ эмес; көбүнчө универсалдуу фразалар колдонулат. Диний компонент өзгөчө көңүл бурууга тийиш. Орус тилинде каалоо-тилектер светтик мүнөзгө ээ жана диний түшүнүктөргө түз шилтемелерди сейрек кездештирүүгө болот. Түрк кеп формулалары, тескерисинче, күнүмдүк баарлашууга исламдын таасирин чагылдырган диний лексиканы жана Кудайга шилтемелерди камтыйт.

Маданий көз караштан алганда, орус элинде каалоо-тилектер сүйлөөчүнүн жеке мамилесин баса белгилейт, маектешинин эмоционалдык абалына чын дилден катышуусун көрсөтөт, ал эми түрк маданиятында бул формулалар социалдык тең салмактуулукту сактоонун, коллективизмдин, өз ара колдоо жана урматтоонун каражаты болуп саналат, ошондуктан каалоо-тилек бардык жерде колдонулуп күтүлгөн акт катары каралат. Ошентип, орток коммуникативдик багытта болгонуна карабастан, орус жана түрк тилдериндеги каалоо-тилек кеп формулалары колдонуу жыштыгы, маданий мааниси, салттык даражасы жана диний таасири боюнча айырмаланат. Бул айырмачылыктар алардын дүйнө таанымынын тереңдиги, социалдык байланыш жана тил нормасынын өзгөчөлүктөрүн чагылдырат.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

1. **Янкын, Н. В.** Орус жана түрк тилдериндеги вокативдердин коммуникативдик-прагматикалык сүрөттөлүшү [Текст] / Н. В. Янкын // Когнитивдик лингвистика жана концептуалдык изилдөө: XXVI Эл аралык жайкы илимий мектептин илимий макалалар жыйнагы. – 2017. – Чет тилдер институту (Санкт-Петербург). – С. 172-181.

https://drive.google.com/file/d/1kDmds1m47n8g5gXDXw67cSAEMyGLi3_S/view?usp=drive_link

2. **Янкын, Н. В.** Орус жана түрк тилдериндеги “Каалоо-тилек” кеп актысынын прагмалингвистикалык аспектиси [Текст] / Н. В. Янкын // Бишкек

- гуманитардык университетинин жарчысы. – 2018. – № 1(43). – С. 41-44.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=34900772>
3. **Янкын, Н. В.** Түрк студенттерине орус тилинин кептик этикетти үйрөтүүдө лингво-маданий интерференция [Текст] / Н. В.Янкын // Тил жана тил процесстеринин өнүгүү динамикасы жөнүндө эркин талкуу: Евгений Дмитриевич Поливановдун 130 жылдыгына арналган Эл аралык илимий конференциянын материалдары, Бишкек, 10–11-июнь, 2021-жыл. – Бишкек: Б.и., 2021. – Б.265-270. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46278119>
4. **Янкын, Н. В.** Түрк студенттерине орусча кептик этикетти үйрөтүүдө интерференция маселеси жөнүндө [Текст] / Н. В.Янкын // Жаштардын көзү менен заманбап илимдин парадигмасы: филиалдын негиздөөчүлөрү Т. Ж. Атжанова жана А. М. Роднованын элесине арналган XV эл аралык илимийпрактикалык конференциянын материалдары жыйнагы, Костанай, 12-апрель, 2021-жыл. - Костанай: Челябинск мамлекеттик университети, 2021. – Б. 534537. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48154238>
5. **Янкын, Н. В.** Түрк тилдүү аудиторияда орус тилин чет тили катары окутуу сабагында орус тилиндеги кептик этикетти үйрөтүү [Текст] / Н. В. Янкын // Тармактар аралык илимий мейкиндиктеги гуманитардык изилдөөлөрдүн жарчысы. – 2023. – № 1(3). – С. 167-169. <https://elibrary.ru/item.asp?id=61330480>
6. **Янкын, Н. В.** Орус жана түрк тилдеринде бейтааныш адресатка кайрылуулардын коммуникативдик-прагматикалык сүрөттөлүшү [Текст] / Н. В. Янкын // Кыргызстанда илим, жаңы технологиялар жана инновациялар – 2023. – № 1. – Б. 245-249. <https://elibrary.ru/item.asp?id=53729031>
7. **Янкын, Н. В.** Орус тилине салыштырмалуу түрк тилиндеги “коштошуу” кеп актынын прагматикалык байлыгы [Текст] / Н. В. Янкын // Кыргызстанда илим, жаңы технологиялар жана инновациялар – 2023. – № 1. – Б. 250-253. <https://elibrary.ru/item.asp?id=53729032>
8. **Янкын, Н. В.** Орус жана түрк тилдериндеги “Ыраазычылык” сөз актынын иштөө өзгөчөлүктөрү [Текст] / Н. В. Янкын // БГУнун жарчысы. – 2023. – № 1(63). – С. 207-210. <https://elibrary.ru/item.asp?id=54407458>
9. **Янкын, Н. В.** Орус жана түрк тилдериндеги “көңүл айтуу” сөз актынын лингвомаданий өзгөчөлүктөрү [Текст] / Н. В. Янкын // Заманбап реалийлердин контекстинде тил жана сөз: Кыргызстандын атактуу тилчиси Геннадий Степанович Зенковдун 100-жылдыгына арналган Эл аралык илимий конференциянын материалдары, Бишкек, 06–07-июль, 2024-ж. – Бишкек: Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, 2024. – Б.310-317. <https://elibrary.ru/item.asp?id=67896696>

10. **Янкын, Н. В.** Орус жана түрк тилдериндеги каалоо кеп актысындагы ден соолук мотиви [Текст] / Н. В. Янкын // Кыргызстандын атактуу орустаануучулары: Л. А. Шеймандын жана Г. С. Зенковдун 100 жылдыгына арналган Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдарынын жыйнагы – Бишкек, 2024. – Б. 363-370.

https://drive.google.com/file/d/1XWgFPeSE8DbZz5iSL2FYEPmf6LNk5IHq/view?usp=drive_link

11. **Янкын, Н. В.** Орус жана түрк тилдериндеги эмгек ишмердүүлүгүндөгү кырдаалдык каалоолор [Текст] / Н. В. Янкын // Илим жана практика жарчысы. – 2024. – V. 10, № 12. – Б. 634-640. <https://elibrary.ru/item.asp?id=78065640>

Янкын Наталья Викторовнанын “Орус жана түрк тилдериндеги кептик этикеттин лингвомаданият таануу өзгөчөлүктөрү” аттуу темада 10.02.20 - тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: кептик этикет, маданий код, дүйнөнүн тилдик сүрөтү, лингвомаданий өзгөчөлүктөр, прагмалингвистикалык параметрлер, кеп актысы, каалоо-тилек, коммуникативдик жүрүм-турум. Изилдөөнүн **объектиси** улуттук маданият контекстинде орус жана түрк тилдериндеги каалоо-тилек этикеттик кеп формулалары болуп саналат. Изилдөөнүн **предмети** орус жана түрк тилдериндеги каалоо-тилек функциясы бар туруктуу этикеттик туюнтмалардын улуттук-маданий жана прагмалингвистикалык өзгөчөлүктөрү болуп эсептелет.

Изилдөөнүн **максаты** – орус жана түрк коммуникациясындагы каалоо-тилек кеп актысынын мисалында этикеттик туюнтмаларынын лингвомаданий жана прагматикалык параметрлеринин өзгөчөлүктөрүн аныктоо.

Изилдөө методдору: сүрөттөө-аналитикалык, салыштырма, талдоо, синтез, материалды жалпы тандоо, байкоо ыкмасы, семантикалык жана лингвопрагматикалык талдоо ыкмалары.

Изилдөөдөн алынган натыйжалар жана анын жаңылыгы.

1. Кеп этикети адамдар аралык жана социалдык өз ара аракеттенүүдө маанилүү прагматикалык функцияларды аткарган туруктуу коммуникативдик бирдиктердин тутуму катары иштей тургандыгы аныкталды.

2. Элдин коммуникативдик жүрүм-турумунда дүйнөнүн улуттук картинасы жана баалуулук багыттары чагылдырылганы тастыкталды.

3. Орус сүйлөө этикети токтоо жана социалдык аралыкка басым жасоо менен мүнөздөлөт, ал эми түрк тили эмоционалдуулук, ритуализм жана иерархияны урматтоо менен мүнөздөлөт.

4. Эки тилде тең этикеттик сүйлөө актыларынын эң стереотиптүү формасы имплициттик-перформативдүү сүйлөмдөр экени аныкталды.

5. Каалоо-тилек кеп актыларынын колдонуунун жыштыгында жана милдеттүүлүгүндө айырмачылыктар аныкталды: түрк маданиятында алар баарлашуунун күнүмдүк нормасы болуп саналат, ал эми орус тилинде – кырдаалдык жана ыктыярдуу мүнөзгө ээ экени аныкталды.

Ишти колдонуу чөйрөсү. Иштин жыйынтыктары лингвомаданият таануу жана лингвоөлкө таануу боюнча атайын курстарды окутууда, котормонун жалпы жана жеке теориясы, маданияттар аралык коммуникациянын теориясы жана практикасы боюнча, сөздүктөрдү түзүүдө, ошондой эле орус жана түрк тилдерин окутуу боюнча окуу китептерин түзүүдө жана практикалык колдонмолорду иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Янкын Натальи Викторовны на тему: «Лингвокультурологические особенности речевого этикета в русском и турецком языках», представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: речевой этикет, языковая картина мира, лингвокультурологические особенности, прагмалингвистические параметры, речевой акт, пожелание, коммуникативное поведение.

Объектом исследования послужили этикетные речевые формулы пожелания в русском и турецком языках в контексте национальной культуры.

Предметом настоящего исследования являются национальнокультурные и прагмалингвистические особенности устойчивых этикетных выражений с функцией пожелания в русском и турецком языках.

Цель исследования – выявить лингвокультурологическую специфику и определить особенности прагматических параметров этикетных выражений на примере речевого акта пожелания в русской и турецкой коммуникации.

Методы исследования: описательно-аналитический, сопоставительный, анализ, синтез, сплошная выборка материала, метод наблюдения, приемы семантического и лингвопрагматического анализа.

Результаты исследования и его новизна.

1. Установлено, что речевой этикет функционирует как система устойчивых коммуникативных единиц, выполняющих важные прагматические функции в межличностном и социальном взаимодействии.

2. Подтверждено, что в коммуникативном поведении народа находят отражение национальная картина мира и ценностные ориентиры.

3. Установлено, что русский речевой этикет отличается сдержанностью и акцентом на социальной дистанции, тогда как турецкий – эмоциональностью, ритуализованностью и уважением к иерархии.

4. Установлено, что в обоих языках наибольшую стереотипность демонстрируют имплицитно-перформативные этикетные высказывания.

5. Выявлены различия в частотности и обязательности использования речевых актов пожелания: в турецкой культуре они являются повседневной нормой общения, тогда как в русской — носят более ситуативный и необязательный характер.

Область применения. Результаты работы могут использоваться при чтении спецкурсов по лингвокультурологии, по теории перевода, при составлении словарей, а также при создании учебников и разработке практических пособий по обучению русскому и турецкому языкам.

RESUME

of the dissertation by Iankyn Natalia Viktorovna on the topic: “Linguocultural Peculiarities of Speech Etiquette in Russian and Turkish Languages”, submitted for the scientific degree of Candidate of Philological Sciences in the specialty 10.02.20 – Comparative-Historical, Typological and Comparative Linguistics

Keywords: speech etiquette, cultural code, linguistic worldview, linguocultural features, pragmalinguistic parameters, speech act, wish, communicative behavior.

Object of study: Etiquette speech formulas of wishes in Russian and Turkish languages in the context of national culture.

Subject of study: National-cultural and pragmalinguistic features of fixed etiquette expressions with the function of wishes in Russian and Turkish languages.

Research objective: To identify linguocultural specificity and determine the pragmatic parameters of etiquette expressions using the speech act of wishes in Russian and Turkish communication.

Research methods: Descriptive-analytical, comparative, analysis, synthesis, comprehensive material selection, observation method, techniques of semantic and linguopragmatic analysis.

The following **research findings** were obtained in the work:

1. It has been established that speech etiquette functions as a system of stable communicative units that perform important pragmatic functions in interpersonal and social interaction.

2. It has been confirmed that the national picture of the world and value orientations have been reflected in the communicative behavior of the people.

3. It has been established that the Russian speech etiquette is different by restraint and emphasis on social distance, while the Turkish is characterized by emotionality, ritualization, and respect for hierarchy.

4. It has been established that in both languages the implicit-performative etiquette statements demonstrate the most of stereotypy.

5. Differences in the frequency and obligatory use of speech acts of wishes have been revealed: in the Turkish culture, they are considered to be an everyday norm of communication, while in the Russian they are more situational and optional.

Scope of the results of the work. The results of the work can be used in reading special courses on comparative linguoculturology and linguistic country studies, on general and specific translation theory, theory and practice of intercultural communication, in compiling dictionaries, as well as in creating textbooks and developing practical manuals for teaching Russian and Turkish languages.